
А.Михненко

РОЗВИТОК ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ДОНБАСУ у 20-х рр.

Становище, що склалося у важкій промисловості Донбасу після закінчення громадянської війни, було катастрофічним. Різко впав видобуток вугілля, шахтам загрожувало затоплення. Станом на 1921 рік у Донбасі залишилося 115000 гірничих робітників та 17000 забійників, тоді, як у 1916 році їх було 235000 та 50000 відповідно¹. Нікому було добувати вугілля, нікому було робити ремонт².

Майже половина усіх надшахтних будівель була несправною. Більше 50 % всіх розкритих та підготовлених виробок було завалено й затоплено, 40 % дерев'яних та чверть залізних копрів

вийшло з ладу. Загальні збитки основного капіталу донецької кам'яновугільної промисловості до кінця 1921 р. становили близько 300 млн. золотих карбованців, а уся дореволюційна вартість дорівнювала 450 млн. золотих карбованців³. Донецький губвиконком та рада профспілок, відділ профспілок гірничих працівників звертався до шахтарів повернутися на шахти. Зазначаючи те, що середній виробіток та продуктивність праці підвищуються, але загальний видобуток залишається низьким у документі підкреслювалася необхідність якнайшвидшого повернення робітників на шахти та ремонту укрив зіпсованого обладнання⁴.

Розруха спостерігалася й у інших галузях. Близько 60 % потужностей електростанцій не діяло внаслідок зруйнування та несправного стану агрегатів. Фактично завантаження станцій було ще нижчим. Через зіпсований стан мереж та установок використовувалося близько 20% потужностей. Зв'язок, транспорт та постачання також значною мірою були паралізованими. Незважаючи на пропагандистський лозунг "Все для Донбасу", зубожіла країна мало чим могла допомогти.

Загальна ситуація у країні надзвичайно ускладнювала розбудову Донбасу. Починати треба було з питань постачання хліба, матеріалів, грошових коштів. Для цього необхідно було налагодити роботу фабрик та заводів і, у першу чергу, забезпечити їх вугіллям. Але вугілля, по-перше, було дуже мало, а по-друге, навіть і цю малу кількість важко було вивезти через транспортні труднощі. Одразу ж після закінчення громадянської війни було здійснено спробу розбудови вугільної промисловості Донбасу. Для керівництва цією роботою було створено у 1920 р. Центральне правління кам'яновугільною промисловістю (ЦПКП) Донецького басейну, проведено повторну націоналізацію усіх вугільних копалень, за виключенням дрібних (селянських) шахт. Частина шахт було приєднано до металургійних заводів (Петровського, Макіївського, Юзівського та Донецько-Юрїївського).

У листопаді 1920 р. за рішенням Раднаркому РРФСР у Донбасі було проведено мобілізації шахтарів, створено Донецьку трудову армію, продовольче постачання вугільної промисловості переведено на норми Червоної армії. Однак все це не дало стійкого позитивного ефекту.

Ситуація погіршувалася в цілому по країні. Реальна загроза втрати влади змусила більшовицький уряд усвідомити необхідність повороту у політиці. У березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про заміну продрозкладки продподатком, що стало початком переходу до нової економічної політики.

В історіографії існують різні точки зору з приводу суті непу. Щоб зрозуміти чим був неп, необхідно оцінювати його з позиції комуністичної доктрини, адже ця політика здійснювалася комуністичною партією. Неп завжди характеризувався як відступ від попереднього партійного курсу, і це дійсно так. Заведено стверджувати, що після провалу намагань комуністичного будівництва партійне керівництво тимчасово капітулювало перед ринком, що це був “перепочинок перед рішучим штурмом”, “перегрупування класових сил”, тощо. Цікавою є думка російського дослідника В.Дмитренка, який зазначає, що нова економічна політика була покликана вирішити подвійне завдання: активізувати та оживити ті форми господарювання, що збереглися і вбудувати їх в цілісну систему регульованого господарства, яке було спрямоване в сторону соціалістичного розвитку. Історик вважає, що період непу з самого початку був позбавлений ознак справжньої реформи – пошуку зваженого, реалістичного, взаємовигідного компромісу⁵. Мав рацію відомий український історик С. Кульчицький, який цілком слушно стверджував, що, приймаючи неп, “державна партія зробила намагання пристосувати ринок до своєї доктрини”⁶. Однак ця спроба була приречена на провал з самого початку. Адже ринок з його приватною власністю та комунізм несумісні. Тому, неп ніс у самому собі власну загибель.

Перебудова господарського життя у країні почалася з упорядкування жорстко централізованої системи управління. Для практичного втілення принципів непу у промисловості важливе значення мав наказ Раднаркому від 9 серпня 1921 р. Передбачалося зосередити в руках держави управління лише великими, ефективними підприємствами, які могли бути забезпечені сировиною, матеріалами. Дрібні, нерентабельні передавалися в оренду або закривалися. Націоналізовані підприємства до 1921 р. підпорядковувалися головним комітетам (главкам), якими керувала Вища Рада народного господарства. Вони не мали самостійності: не продавали, а здавали свою продукцію главам на основі замовлень, не купували, а отримували за нарядами сировину та матеріали. З переходом до непу підприємства об'єдналися у госпрозрахункові трести. Як метод господарювання, госпрозрахунок базувався на самоокупності підприємства, під якою розумілося не тільки безбитковість, а й одержання додаткового продукту — прибутку.

З початком запровадження непу в Донбасі, у серпні 1921 р. було ухвалено рішення зосередити у віданні ЦПКП тільки життєздатні, перспективні шахти. Решта здавалася в оренду усіляким кооперативам та приватним особам, або закривалася. Розширювалися функції Центрального правління. Воно здійснювало не лише виробничо-технічне управління вугільною промисловістю, але й проводило вербування робітників, організовувало виробництво та розподіл сільгосппродуктів, керувало капітальним будівництвом, забезпечувало побутове обслуговування гірників. У жовтні 1921 р. ЦПКП Донецького басейну було перетворено на Управління державної кам'яновугільної промисловості Донбасу (УДКП), якому підпорядковувалося 200 шахт, що видобували понад 56 % усього вугілля країни⁷. [7] Управляючим УДКП призначили В.Я.Чубаря. Крім цього, 37 шахт увійшли до складу тресту “Південсталь”, а 6 шахт — до складу “Хімвугілля”. Функціонування шахт обох трестів регулювалося центральним

виробничим планом, а звітність вони подавали в УДКП.

Між підприємствами та УДКП існувало дві проміжні інстанції: рудоуправління та райуправління. Вони були позбавлені господарсько-оперативної самостійності та відігравали роль своєрідного передаткового механізму, що відповідало переважаючим тоді адміністративним методам управління. Райуправління виникали як посередники між центром та рудоуправліннями через слабкість останніх. Зміцнившись, рудоуправління могли самостійно упоратися зі своїми завданнями. У травні 1923 р. райуправління було розформовано. До 1 січня 1924 р. у Донбасі залишилося 32 самостійних рудоуправління. Кожне з них мало власні основні та обігові фонди.

У 1923 р. при проведенні загальносоюзної кампанії з перегляду трестів, УДКП Донбасу перетворився на державний кам'яновугільний трест — “Донвугілля”. Далі до “Донвугілля” поступово влилися шахти трестів “Південсталь” та “Хімвугілля”⁸.

У ході реалізації непу частина шахт передавалась в оренду державним установам, організаціям та приватним особам. Як правило, це були дрібні, нерентабельні рудники. За жовтень — грудень 1921 р. в оренду було передано 600 дрібних шахт. Наприклад, 10 шахт експлуатувалося товариством “Транспорткопальня”, його засновником було міністерство шляхів сполучення. Державне політичне управління орендувало Ольхівські копальні у Чистяковському районі. Донецький губраднаргосп орендував 11 шахт. Невеликі організації створили пайове товариство “Вугілля”, що об'єднало 76 шахт. Приватні особи орендували 177 дрібних, так званих “селянських” шахт. У 1921 р. 30 % видобутку вугілля держава отримала у вигляді орендної плати. Однак, вирішальна роль у подоланні паливної кризи належала державним підприємствам.

Поруч з реорганізацією системи управління вугільною промисловістю місцева влада намагалася підвищити ефективність роботи конкретного підприємства. Вже у вересні 1921 р., враховуючи наявність необхідного мінімуму продовольства, на

шахтах було введено натуроплату. За рудником закріплювався певний грошовий і натуральний фонд, розмір якого залежав не від кількості робітників, як це було раніше, а від кількості видобутого вугілля. В умовах голодного часу натуроплата матеріально стимулювала зростання продуктивності праці. Пізніше перейшли на грошову форму оплати у радянських знаках, а після грошової реформи — у твердій валюті⁹.

Восени 1921 р. на підприємствах Донбасу відмовилися від трудових мобілізацій, поновили вільне наймання робітників та вербування їх в інших районах країни. Незабаром у вугільній промисловості виник надлишок робочої сили і було ліквідовано Донецьку трудову армію. Профспілки уклали колективні договори з адміністрацією, контролювали дотримання трудового законодавства. Так формувався ринок робочої сили.

Суттєві зміни у роки непу відбулися й в інших галузях економіки Донбасу. У металургійній промисловості за часів непу існували комбінати-трести. Так, металургійний трест, організований за наказом ВРНГ РРФСР у січні 1922 р., що називався спочатку “Об’єднаним правлінням Петровських, Макіївських та Юзівських заводів та рудників”, 18 вересня 1922 р. було перетворено на “Південсталь”. Першим головою “Південсталі” був В.І.Межлаук. Спочатку до його складу входили Юзівський, Макіївський та Петровський заводи з 14 доменними печами разом з приєднаними до них ще у 1920 р. вугільними шахтами та коксовими печами. Склад об’єднаних трестом підприємств декілька разів змінювався. На початку 1922/1923 господарчого року з метою концентрації виробництва всі металургійні заводи Півдня було передано до тресту “Південсталь”. З механічних та машинобудівних заводів було створено Південний машинобудівний трест — “Південмаш”. У 1923/24 р. на трест “Південсталь” припадало 99,8 % виробництва українського чавуну, та 83,4 % прокату. На його підприємствах працювало 69,3 тис. робітників та 4,8 тис. службовців¹⁰.

Найбільше хімічне підприємство країни, Південний хімічний

трест “Хімвугілля” було створено наприкінці 1921 р. у складі заводів Лисичанського району, Донецького содового (Донсода), Рубіжанських хімічного та гумового. Згодом до тресту приєднуються підприємства: Північно-Донецький хімічний, скляний, а також слов’янська група содових та соляних заводів. Увійшли до тресту також костянтинівська група хімічних та скляних заводів, шахти, рудоремонтний завод, 7 сільгоспів, 4 лікарні, 6 фельдшерських пунктів та 15 шкіл. У 1923 р. на підприємствах тресту працювало понад 10 тис. робітників та службовців. Трест виробляв 85 % хімічної продукції України. У всесоюзному масштабі він виробляв: лугу — 74 %, мінеральних фарб — 38 %, солей — 20 %, кислот — 14 %¹¹. Головою правління тресту було затверджено Л.В.Самарського.

У машинобудівній галузі Донбасу 6 заводів та лекально-інструментальні майстерні були об’єднані у трест “Південмаш”. На території регіону знаходилися Луганський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції (колишній завод Гартмана), Торезький сталеплавильний і механічний ім. Ворошилова (при ст. Ханжонково Донецької залізниці) та Лутугинський чавуно-ливарний і вальцетокарний (неподалік від Луганська). Правління тресту складалося з п’яти осіб: голова — В.В.Поляков, його заступник — М.Н.Животков, члени правління М.О.Золотарьов, В.А.Динін і М.Д.Грудинський. На підприємствах тресту вироблялися паровози, цистерни, котли, двигуни, турбіни, компресори та насоси, залізничні вагони. У 1923 р. трест перейшов до обслуговування широкого промислового ринку і встановлення тривалих та постійних зв’язків з ним. Це надало можливість у 1923/24 р. збільшити випуск продукції заводів у порівнянні з 1922/23 р. на 42 %.

Таким чином, до 1923 — 24 р. завершилося організаційне оформлення промисловості Донбасу в умовах нової економічної політики. Важка промисловість регіону, працюючи на всю величезну країну, винесла на собі основний тягар першого етапу відбудовчого періоду. Промисловість СРСР, залізничний

транспорт, які дуже потребували вугілля та металу, виробів хімії та машинобудування, одержували продукцію з Донбасу не за комерційними цінами ринку, а за цінами, встановленими урядовими органами.

Прагнучи якомога більше “витиснути” з економіки Донбасу, керівництво країни у цей регіон спрямовувало величезні кошти. Досить сказати, що із загальної суми капітальних вкладень у загальносоюзні трести, на частку “Донвугілля” припадало у 1925/26 р. — 87 %, в 1926/27 р. — 86 %, в 1927/28 р. — 82 % загальних асигнувань¹². Величезні витрати на збільшення потужності паливновидобувної галузі дали позитивні результати. У 1927/28 р. видобуток вугілля та антрациту становив у Донецькому басейні 27392 тис. т., перебільшивши рекордний до революції видобуток 1916 р. Великі досягнення спостерігалися у галузі механізації видобувних робіт. Так, по тресту “Донвугілля”, процент механічного видобутку піднявся з 7,8 % у 1925/26 р. до 22,9 % у 1927/28 р. У 1928/29 р. Донбас дав 80 % видобутку усього вугілля у країні¹³.

Донецьке паливо йшло в основному на потреби залізниць та металургійної промисловості країни. Вони споживали близько половини вугілля. Щороку розширювався і зростав експорт донецького вугілля. Якщо у 1913 р. його за кордон не вивозили, то в 1924/25 р. продали 202 тис. т вугілля, у т. ч.: до Італії — 104, до Туреччини — 29, до європейських країн — 56 тис. т. Наприкінці 20-х років географія експорту донецького вугілля розширюється. Зростає і кількість сировини, що вивозиться. Крім вищеназваних країн, вугілля Донбасу надходив на ринки Франції, Єгипту, США та Канади. Всього у 1928/29 р. палива було продано майже 900 тис. т.

Зростання видобутку мінерального палива, активні будівельні роботи сприяли значному збільшенню виплавки чорних металів. Так, на заводах Півдня виплавка чавуну збільшилася з 1669 тис. т. у 1925/26 р. до 2364 тис. т. у 1927/28 р., відповідно сталі — з 1580 до 2451 тис. т.

Однак успішному розвитку важкої промисловості регіону ставали на перешкоді чисельні труднощі. Однією з найбільш серйозних проблем була нестача робітничих кадрів. Особливо складним було становище у вугільній промисловості. Донецька кам'яновугільна промисловість завжди відчувала потребу у робітничих кадрах. Ситуація в Донбасі різко погіршилася у роки громадянської війни. Особливо загострилася вона у період продовольчої катастрофи (1921 р.). Передусім відходили забійники та висококваліфіковані категорії підземних та поверхневих робітників. Відтік робочої сили у 1921 та 1922 рр. був настільки великим, що уряд декілька разів удавався до спеціальних вербувальних кампаній по залученню робітників у Донбас. Проводилися вони і в наступні роки.

Як правило, поповнення шахтарських колективів відбувалося за рахунок молоді. У період, що розглядається, майже половина шахтарів регіону були молоді люди до 24 років. Багато з них не мали сімей, свого постійного помешкання. Саме серед них спостерігалася найбільша плинність.

Розподіл гірників за віковими групами
(у % до усієї кількості гірників)¹⁴

Групи	1922 р.	1929 р.
До 24 років	40,2	47,2
Від 25 до 34 років	25,4	29,0
Від 35 до 44 років	17,9	13,9
Понад 45 років	14,5	9,9

Як свідчать дані таблиці, на початку 20-х років зменшення чисельності робочої сили торкнулося головним чином молодшої частини гірників. Але з відбудовою народного господарства, стабілізацією економічної ситуації в цілому, становище кам'яновугільних підприємств по забезпеченню кадрами

покращується. Наприкінці 20-х років переважну більшість гірників (76,2 %) становили молоді люди віком до 35 років. Характерно також те, що кількість неповнолітніх підлітків до 18 років з 1922 р. до 1929 р. зменшилась майже у 3,5 рази. Наприкінці 20-х років серед загальної кількості гірників підлітки становили всього 3,7 %.

Підсумки перепису робітничих кадрів кам'яновугільної промисловості Донбасу 1929 р. показали, що основну масу робітників складали нові працівники, основним джерелом їх поповнення було село, переважно бідні селяни, молоді за віком. Складаючи значну масу шахтарів, селянська молодь переважно була зайнята на підземних роботах, почасти на шахтній поверхні. Поповнення ж спеціальних цехів, таких як електромеханічного та інших, відбувалося в основному за рахунок спадкоємних робітників. На такому розподілі позначалася передусім специфіка підземної роботи, що не потребувала тривалої попередньої підготовки. Разом з тим це була небезпечна та шкідлива робота.

Підсумки цього ж перепису свідчать, що з усіх гірників росіяни становили 61,9 %. У той же час рідною мовою визнали російську — 74,5 %; українців серед робітників було 30,5 %, українську мову своєю рідною вважали лише 20,3 %. Ці дані свідчать про посилення у роки бурхливого індустріального розвитку Донбасу русифікації цього регіону¹⁵.

У Донбасі 20-х років, крім великих державних заводів, шахт, фабрик була значна кількість середніх та дрібних підприємств. З переходом до непу підприємства, що не увійшли до підпорядкування Раднаргоспу, частково денаціоналізувалися або ліквідувалися. Але велика їх частина здавалася в оренду. У 1925 р. орендарі тримали у своїх руках більше тисячі підприємств, 60 % з них було орендовано приватними особами, 20 - 30 % — кооперативами, решта — окремими державними установами.

Провідну роль в орендованій промисловості відігравала

харчова. У середині 20-х років у Донецькій губернії вона виробляла більше половини усієї продукції даної галузі. Інтерес орендаторів до цієї справи цілком зрозумілий. Галузь працювала на широкий споживчий ринок. Капітал у ній обертався швидко, прибуток можна було одержати легше. З цих же причин орендатори виявляли підвищену увагу до підприємств з виготовлення одягу, взуття, розвитку ринкових відносин на селі¹⁶.

У роки непу в Донбасі, як і по всій країні, створювалися умови для зростання трудової активності сільських виробників, розвитку ринкових відносин на селі. Передусім було усунуто обмеження з селянських господарств. Їм надавалася земля, а також визначався цілком помірний твердий натуральний податок. Виробники одержували право розпоряджатися своїм продуктом. Було усунуто заборону з торгівлі. В умовах недостатнього розвитку стаціонарної торгівлі основним місцем купівлі промислових товарів для селян були ярмарки. За даними Катеринославської товарної біржі, в 1924 р. на території губернії відбулося 320 ярмарків. Асортимент товарів включав залізо-скобяні вироби, мануфактуру, шкіру, бакалію, гончарні та дерев'яні вироби, а також велику рогату худобу, коней¹⁷.

Навесні 1921 року в Донбасі було значно розширено посівні площі. Але через погані погодні умови та неякісну обробку землі урожай був катастрофічно низьким. У середньому було зібрано менше, ніж по 6 пудів з десятини, тобто менше ніж було засіяно. Причому більшу частину цього та попереднього урожаю було вивезено до Росії.

Ось динаміка цього процесу. У січні 1921 р. з України до Російської Федерації надійшло 14 тис. пудів хліба, у лютому — 247 тис. пудів, у березні — 114 тис. пудів, у квітні — 132 тис. пудів, у травні — 522 тис. пудів. У червні, коли перспективи голоду вже в цілому визначилися, з України до Росії було вивезено 72,8 тис. пудів хліба. Не знижувалися темпи вивозу хліба і у наступні місяці¹⁸.

У Донбас надходив хліб з інших регіонів України, однак його

явно бракувало. Як вказує американський дослідник Т.Фрідгут, на 1 березня 1922 року в районі Юзівки з 26 округ 18 було оголошено голодуючими і 48000 дітей та 64193 дорослих голодували¹⁹. Від голоду у 1921 — 1922 рр. померли сотні тисяч осіб²⁰. Значних збитків було завдано тваринництву²¹.

У 1921-1923 рр. було здійснено міжсільське та внутрішньосільське землевпорядкування, у ході якого від багатоземельних господарств понаднормові ділянки вилучалися, а до малоземельних додавалися. Переділ землі було завершено до січня 1924 р. За селянськими дворами закріплюлося наявне землекористування. Відносини регулювалися прийнятим у листопаді 1922 р. Земельним кодексом УРСР. Основну частку землі сільськогосподарського призначення — 4995 тис. десятин або 93 % — було передано у користування селянам. Їх трудова активність в умовах непу підвищувалася. У 1922 р. було засіяно майже 1682 тис. дес. проти 2386 тис. дес. у 1921 р., а в 1923 р. — 2102 тис. дес., що становило 83,4 % посівної площі 1916 р. У 1925 р. дореволюційні посівні площі було відновлено, а поголів'я худоби навіть перевищило рівень 1916 р. Покращилася обробка ланів, впроваджувалася агротехніка, підвищувалися урожаї, зростали валові збирання сільськогосподарських культур.

Дещо підвищився рівень матеріального забезпечення селян. Покращилося харчування, хоча його основою була молочно-рослинна їжа. Так, у 1924 р. однією людиною, що мешкала у селі, у середньому споживалося 212 кг хліба, 14 кг круп, 100 л молока, 112 кг овочів, м'яса — лише 17 кг, цукру — 1,1 кг. Значна частина виробленої продукції продавалася заготівельним державним кооперативним організаціям або на ринку. Основу сільського господарства складали індивідуальні селянські господарства. Їх кількість збільшувалася як внаслідок дроблення дворів, так і створення господарств колишніми батраками, робітниками, інтелігенцією. Якщо у 1916 р. на території Донецької губернії було 346 тис. дворів, то у 1924 р. — 387 тис.

Отже, простежувалася чітка тенденція до дроблення господарств.

Була невелика кількість радгоспів. Окремі селянські господарства об'єднувались у райсільгоспради, на Донеччині їх було створено 9. Всі вони увійшли до Центрального (Харківського) філіалу всеукраїнського кооперативного об'єднання "Сільський господар", яке було створено на установчих зборах уповноважених кооперації України у березні 1922 р. Серед кооперативних об'єднань були кредитні, збутові, молочні, овочівницькі та інші. Після 1923 р., коли на село стали постачати трактори, виникають машинно-тракторні товариства. У колективні господарства було утягнуто лише близько одного відсотка селянських дворів. Сільськогосподарська кооперація була більш привабливою для селян. До 1927 р. вона охопила третину селянських дворів і цей процес тривав. Однак, незабаром він був перерваний насильницькою колективізацією.

У цілому реалізація нової економічної політики у важкій промисловості та сільському господарстві Донбасу дала позитивні результати. Було відновлено промисловість, розвивалося сільське господарство, відбувалося становлення товарно-грошових відносин, підвищувався рівень добробуту народу. Однак, загальна картина була далекою від ідеальної. Починаючи з середини 20-х років, Донбас, як і країна в цілому опинилися на порозі гострої кризи. В її основі лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості. Проблеми та суперечки, що зростали у соціально-економічному та політичному житті, підштовхнули наприкінці 20-х років більшовицьке керівництво до згортання нової економічної політики. У ці роки крах непу відбувався на всіх напрямках господарської та соціальної політики.

ПРИМІТКИ:

¹ Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф. Р-1146, Оп.1, Спр. 6, Арк. 39.

-
- ² Там же. – Арк. 40.
- ³ Филатов Ю.И., Филатова В.П. Организационные формы тяжелой промышленности Донбасса в годы нэпа (1921-1929 гг.)// Донбасс: прошлое, настоящее, будущее. – Донецк, 1992. – С.60.
- ⁴ ДАДО, ф. Р-1146, оп.1,спр. 6, арк. 41.
- ⁵ Реформы и реформаторы в истории России: Сб. статей. – М., 1996. – С. 179.
- ⁶ Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., - 1996. - С. 382.
- ⁷ Филатов Ю.И., Филатова В.П. Организационные формы тяжелой промышленности Донбасса... - С.61.
- ⁸ Рабочая Украина. – 1923. – 31 марта.
- ⁹ Носков В.А. Нэп в угольной промышленности Донбасса.// Донбасс: прошлое, настоящее, будущее. – Донецк, 1992. – С.62
- ¹⁰ Там же . – С.63.
- ¹¹ Экономическое описание Сталинского округа. - 1925. - С. 22-23
- ¹² Промышленность СССР в 1926/27 гг: Ежегодник ВСНХ. Год издания - седьмой. - М., 1928. - С. 146.
- ¹³ Промышленность СССР в 1927/28 гг: Ежегодник ВСНХ. Год издания - восьмой. - М., 1929. - С. 44-45.
- ¹⁴ Михненко А.М. Історія Донбасу 1861-1945 рр. Донецьк, 1999. – С.198.
- ¹⁵ Див. докладніше: Михненко А.М. Історія Донбасу... - С.192-202.
- ¹⁶ Возвращаясь к истокам /Сост. Н.Ф. Бабенко. - Донецк, 1996. -С. 43.
- ¹⁷ Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку. – К., 1994. – С.15.
- ¹⁸ Кульчицкий С. Комунізм в Україні... - С. 193-194.
- ¹⁹ Theodore H.Friedgut. Iuzovka and revolution. Princeton, New Jersey, 1994, V.II, p.432.
- ²⁰ ДАДО, ф. Р-1203, Оп. 1, Спр. 44, Арк. 258.
- ²¹ Див. докладніше: Голод 1921 — 1923 років в Україні: 36. документів і матеріалів. – К.,1993. – С.25-69; 75-85; 110-135 та ін.